

до зміцнення соціалістичної перебудови сільського господарства у районах сучільної колективізації та боротьби з куркульством»¹.

І в наступні роки майже у кожному законодавчому акті, який приймала Президія ВУЦВК, можна знайти посилання на відповідний нормативний акт союзних органів влади. Підсилення в країні культу особи Сталіна, розгортання масових репресій також позначились на діяльності Президії ВУЦВК (ЦВК). Так, 20 серпня 1936 р. Президія ЦВК УСРР прийняла постанову про виключення зі складу членів ЦВК УСРР двох членів, як контрреволюціонерів, котрі «проводили злочинну роботу, будучи учасниками троцькісько-зінов'ївської банди»². Цю постанову було затверджено IV сесією ЦВК УСРР 5 лютого 1937 р.³ Затвердила зазначена сесія також рішення ЦВК (протокол № 41 за 1937 р.) про виключення зі складу ЦВК УСРР тепер уже 12 членів⁴. Наведення прикладів впливу на рішення Президії ВУЦВК (ЦВК) УСРР (УРСР) культу особи Сталіна можна продовжувати.

З прийняттям 30 січня 1937 р. нової Конституції УРСР та обранням 26 червня 1938 р. Верховної Ради УРСР юридично й фактично припинили діяльність з'їзди Рад УРСР, ЦВК УРСР, Президія УРСР, які «виявилися першим різновидом „соціалістичного парламентаризму”, спробою організації роботи вищих представницьких інстанцій на принципах революційної доцільності, пролетарської демократії, диктатури робітничого класу»⁵.

Надійшла до редколегії 04.11.05

В. Єрмолаєв, доцент НЮА України

Про українське представництво в Державній думі Російської імперії третього та четвертого скликань

Новелізуючи нашу політичну систему в напрямі парламентсько-президентської республіки, забезпечення реального народовладдя, слід урахувати позитивний зарубіжний та вітчизняний позитивний і негатив-

¹ Див.: 33 УРСР. – Ст. 349.

² Див.: 33 УСРР. – 1936. – № 41. – Ст. 204.

³ Див.: Там само. – 1937. – № 4. – Ст. 18.

⁴ Див.: Там само.

⁵ Український парламентаризм: минуле і сучасне / За ред. Ю. С. Шемшученка. – К., 1999. – С. 142.

ний досвід виборного політичного представництва. Унікальність історії вітчизняного парламентаризму полягає не лише в тому, що вона має давні традиції. Втрачаючи та знов виборюючи власну державність з часів Київської Русі, український народ, навіть в часи, коли жив під владою сусідніх держав, набував досвіду представництва у парламентах цих держав — сеймах Литви і Польщі, рейхстазі, рейхсраті та крайових сеймах Австро-Угорщини, Державній думі Російської імперії.

Поразка революції і національно-визвольного руху 1905–1907 рр. надала уряду російського царя більше впевненості у реакційному подоланні суспільно-політичної кризи. Маніфест від 3 червня 1907 р. відверто проголошував: нова Дума «должна быть русской и по духу. Иные народности, входившие в состав державы нашей, должны иметь в Государственной думе представителей нужд своих, но не должны и не будут являться в числе, дающим им возможность быть вершителями вопросов чисто русских»¹. Всупереч Маніфесту від 17 жовтня 1905 р. «незыблемому правилу» не приймати законів без схвалення Думи Маніфест від 3 червня 1907 р. передбачав радикальні зміни системи виборів, національного і соціального складу представників народу. Багатоступінчаста система виборів за новим Положенням про вибори² по губерніях і областях встановлювала жорсткі квоти і виключала з виборчого процесу значну кількість категорій населення, зокрема з національних окраїн. Скорочення чисельності складу Думи було проведено в основному за їх рахунок. Скоротилось представництво деяких європейських губерній, в тому числі Київської. Завищене представництво мали міські виборчі округи. Але й тут помітний суб'єктивізм: Миколаїв мав понад 100 тис. населення, але не мав представництва. Згідно з Положенням у землевласницькій (поміщицькій) курії один депутат обирався 230 виборцями, у першій міській курії (вона ділилася на дві частини) — 1 тис., у другій — 15 тис., у селянській курії — 60 тис., а в робітничій — 125 тис. Внаслідок цього у Думі третього скликання із 446 депутатських місць 383 отримали поміщики і буржуазія. За національним складом у Думі депутатами стали 377 «великороссов», 28 «малороссов», 22 поляка, 12 білорусів, 5 литовців, 4 армян та ін. Провідною силою в Думі третього скликання були октябристи (154) та праві³. Таким чином, новий виборчий закон вкрай посилив нерівність виборчих прав різних національ-

¹ Цит. за: *Калинычев Ф. И.* Государственная дума в России. Сборник документов и материалов. — М., 1957. — С. 271–273.

² Див.: Там само. — С. 357–381.

³ Див.: *Обзор деятельности Государственной думы третьего созыва. 1907–1912 гг.* — Ч. 1 Общие сведения. — СПб., 1912. — С. 7–9.

ностей, класів і прошарків населення Росії. За визнанням попередника П. Столипіна С. Вітте, цей закон виключив з Думи народний голос, тобто голос мас та їх представників¹.

Від українських губерній було обрано 111 депутатів, у тому числі 64 поміщика, 13 священників і тільки 20 селян. Більшість із загальної кількості депутатів з України становили октябристи, праві і чорносотенці. Отже, в Думі третього скликання було кому виступати істинно «вершителями вояцких питань чисто русских» — лише від України 53 правих та 41 октябрист². Це й не давало можливості відновити Українську думську громаду.

Дума розпочала свої сесійні засідання 1 листопада 1907 р. Головами Думи третього скликання послідовно були октябристи М. Хомяков, О. Гучков, М. Родзянко — поміщик з Катеринославщини. Існування двох партійних угруповань — октябристів і правих октябристів і кадетів — допомагало царату балансувати при розгляді Думою гострих політичних і соціально-економічних питань, використовуючи їх суперечності в своїх інтересах.

Усього за 1907–1912 рр. в Думу було внесено 2567 законопроектів та 205 законодавчих пропозицій, переважна більшість яких була затверджена, але частина їх відхилена Державною радою³. Стосувалися вони переважно незначних питань, що й дало підстави називати їх «законниками», «законодавчою вермішелью». Законопроекти стосувались або кошторисних кредитів (60% законопроектів), або встановлення чи зміни штатного складу різних державних установ, земських зборів і повинностей. В той же час законодавчі ініціативи Думи й уряду щодо модернізації країни (про посилення судової відповідальності чиновництва, введення загальної початкової освіти, введення волосного земства та ін.) гальмувались Державною радою⁴.

При обговоренні законопроекту про народну освіту, внесеного октябристами на III сесії, депутати від українських губерній подали свій законопроект про введення української мови в початкових школах у місцевостях, де переважало українське населення⁵. Законопроект, підписаний 37 депутатами і підтриманий іншими депутатами при його обговоренні, було передано до думської комісії з народної освіти, де його

¹ Див.: *Витте С. Ю.* Воспоминания: В 3 т. – М., 1960. – Т. 3.

² Див.: Обзор деятельности Государственной думы третьего созыва. 1907–1912 гг. – Ч. 1. – С. 102–106.

³ Див.: Там само. – С. 167.

⁴ Див.: *Лемин В. А.* Государственная дума России: механизм функционирования. – М., 1996. – С. 52.

⁵ Див.: Стенографический отчет. Государственная дума. Третий созыв. Сессия 1. Ч. I. – СПб., 1908. – Стб. 1569 – 1577.

й було поховано. Та ж участь чекала й пропозицію депутата з України, професора Київського університету І. Лучицького про законодавче закріплення використання рідної мови у місцевих судах. Пропозицію підтримав і лідер партії кадетів професор П. Мілюков¹. Але проурядова позиція великодержавного шовінізму більшості складу Думи зводила нанівець спроби депутатів-автономістів домогтись конституційного вирішення національного питання.

Стенографічні звіти засідань Державної думи третього скликання свідчать про активну участь депутатів з України в роботі думських комісій, обговоренні законопроектів, передусім тих, що стосувалися справ бюджетних, освітянських, становища робітників і селян². Спроби правих і октябристів зводили нанівець навіть ті скромні досягнення, яких домоглася Українська думська громада в Думі першого і другого скликань. Оскільки склад Думи третього скликання влаштовував царський уряд, вона проіснувала впродовж повного строку своїх повноважень — до 9 червня 1912 р.

Нові вибори 1912 р. відбувались в умовах, які суттєво відрізнялись від попередніх. Наростання політичної кризи примусило царизм вживати запобіжних засобів, удаватись до адміністративної сваволі, «деланья выборов». До Думи четвертого скликання, яка працювала з 15 листопада 1912 р. до 6 жовтня 1917 р. з перервами, було обрано 442 депутати, в тому числі 65 правих, 120 помірковано правих і російських націоналістів, 98 октябристів, 59 кадетів, 48 «прогресистів», 13 соціал-демократів. Головою Думи знову став октябрист М. Родзянко³.

Від українських губерній до Думи четвертого скликання увійшло 97 депутатів, з яких монархістів було 59, октябристів — 21, кадетів, прогресистів — 14, трудовиків — 1, соціал-демократів (більшовиків) — 2⁴. Отже, за партійним складом українських депутатів явно переважали знову праві — завзяті захисники самодержавства. І все ж депутати з України справляли істотний вплив на діяльність російського парламенту. Вони брали активну участь в комісіях, обговоренні загальнодержавних проблем і законопроектів. Участь в парламентській діяльності давала їм змогу заявляти про соціально-економічні інтереси населення України і, по можливості, відстоювати їх.

¹ Див.: Український парламентаризм: минуле і сучасне / За ред. Ю. С. Шемшученка. – К., 1999. – С. 62 – 63.

² Див.: Стенографический отчет. Государственная дума. Третий созыв. Сессия 1. Ч. I. – Стб. 1872–1881; Сессия 1. Ч. II. – СПб., 1908. – Стб. 563–565; Сессия 1. Ч. III. – Стб. 49–50; 1098–1099, 1104, 1128, 2351 та ін.

³ Див.: Государственная дума. Четвертый созыв. Стенографический отчет. 1912–1913 гг. Сессия 1.4. I. – СПб., 1913. – Стб. 5.

⁴ Див.: Історія держави і права України: Підручник: У 2 т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – К., 2003. – Т. 1. – С. 585.

Вже на першій сесії Думи увага депутатів неодноразово була прикута до українського питання, становища в краї. Спочатку йшлося про грубі порушення виборчого законодавства під час виборів депутатів до Думи четвертого скликання у Київській, Чернігівській, Таврійській губерніях, деяких повітах¹. А 7 грудня 1912 р. при обговоренні заяви Голови уряду з великою промовою виступив лідер чорносотенців В. Пурішкевич, який звинуватив уряд у бездіяльності проти загрози «українського сепаратизму», небезпеки «проавстрійської пропаганди» М. Грушевського, союзу поляків з українцями та інших «інородців»². Його підтримали праві депутати з України³. Зокрема, лідер київських чорносотенців А. Савенко говорив про безпеку вимог національної автономії і федералізму для Росії. У свою чергу ліві депутати з України І. Александров, О. Бур'янов звинуватили правих у розпалюванні національної ворожнечі, грубих порушеннях виборчого процесу в Україні⁴. 14 грудня депутат від Катеринославської губернії Г. Петровський викривив уряд щодо його політики з робітничого питання, зокрема страхового законодавства, що погіршує становище робітників⁵.

Напередодні Першої світової війни національне питання, національна політика набувають особливої гостроти. Українське питання знову загострилось на думських засіданнях 17–20 травня 1913 р. при обговоренні доповіді бюджетної комісії з кошторису міністерства внутрішніх справ: з різкою критикою його політики виступили Т. Александров, О. Бур'янов. Лідер кадетів П. Мілюков назвав його політику з національного питання руйнівною і висловився проти затвердження кошторису⁶. Депутат-більшовик Г. Петровський підтримав критику шовіністичної політики уряду і правих партій. «У всьому світі не знайдеться нічого гіршого, нічого ганебнішого, — говорив він, — ніж те, що виробляють у нас над пригніченими народностями». Він наводив приклади переслідувань української мови, мистецтва, жалюгідного стану письменності, порівнював її з письменністю негрів США на користь останніх⁷.

¹ Див.: Государственная дума. Четвертый созыв. Стенографический отчет. 1912–1913 гг. Сессия 1.4. I. – Стб. 185–210.

² Див.: Там само. – Стб. 286–312.

³ Див.: Там само. – Стб. 375–420.

⁴ Див.: Там само. – Стб. 537–548, 704–707.

⁵ Див.: *Петровський Г. І.* Промови і статті періоду IV Державної думи 1912–1914 рр. – X., 1931. – Ч. 1. – С. 17–18.

⁶ Див.: Государственная дума. Четвертый созыв. Стенографический отчет. 1912–1913 гг. Сессия 1.4. I. – Стб. 1504–1517, 1556–1595, 1669–1689.

⁷ Див.: Там само. – Стб. 1778 – 1792.

Українського депутата підтримали депутати з Польщі, Білорусії. Депутат В. Дзюбинський називав українців державним народом, який має право на рідну мову.

Захищали політику царського уряду, нападали на «мазепинців» депутати з правих партій, октябристи М. Родзянко та П. Скоропадський. Ніякої автономії — виголошував останній. «Нашим врагам нужна автономия, а нам нужна единая и могущественная Россия!» — закінчував промову під оплески чорносотенців цей потомок запорізького гетьмана¹.

На противагу таким виступам П. Мілюков, есер О. Керенський, соціал-демократ О. Бур'янов захищали українство. Лідер кадетів підкреслював небезпечність насильницької русифікації й асиміляції в країні. М. Грушевський високо оцінив проукраїнські виступи П. Мілюкова, В. Дзюбинського та інших депутатів з думської трибуни².

Як писав з цього приводу часопис «Украинская жизнь», «боязнь українського сепаратизму — одна із стійких керівних ідей внутрішньої політики царизму»³. У виступах депутатів-більшовиків з України Г. Петровського, М. Муранова йшлося про важке матеріальне становище гірників та їх сімей, розправи влади над студентами, матросами Севастополя⁴.

Важливе значення для українства мав прийнятий Думою законопроект про утворення Холмської губернії і виділення Холмщини зі складу Польщі. Депутат з України професор Ф. Корш, визнавши гостроту проблеми ополячення руського населення, зауважив: виділення Холмщини в адміністративну одиницю є політично шкідливим, адже це було зроблено в інтересах не українців, а Російської імперії⁵.

З новою силою українське питання постало в Думі у лютому 1914 р. в зв'язку із столітнім ювілеєм Тараса Шевченка. Депутати з України подали запит до уряду з приводу царського циркуляру, звинуватили царизм у беззаконні і сваволі. Небувалий випадок в історії Думи: обговорювалось три депутатські запити до уряду (36, 34 і 33 підписи) з приводу заборони святкування ювілею народного поета на п'яти засіданнях (11, 12, 19, 26 лютого і 5 березня). Було заслухано понад 20 виступів, які розкрили всю гостроту наболілого українського питання, ставлення царського уряду до українського народу та його культури⁶.

¹ Див.: Государственная дума. Четвертый созыв. Стенографический отчет. 1912–1913 гг. Сессия 1.4. I. – Стб. 1841–1844.

² Див.: Укр. жизнь. – 1913. – № 7–8, С. 5–14.

³ Там само. – № 8, С. 6.

⁴ Див.: Государственная дума. Четвертый созыв. Стенографический отчет. 1912–1913 гг. Сессия 1.4. I. – Стб. 2322–2323; *Петровський Г. І.* Вказ. праця. – С. 61–75.

⁵ Див.: Укр. жизнь. – 1913. – № 3. – С. 25–30.

⁶ Див.: Государственная дума. Стенографический отчет. 1914 г. Сессия 2. – СПб., 1914. – Стб. 637, 707–730, 771–780, 893–934, 1164–1206, 1422–1426.

Основними виступами з думської трибуни стали промови В. Пурішкевича і П. Мілюкова. Для В. Пурішкевича Т. Шевченко — «поэт, который являлся носителем идеалов, ничего общего с русскими государственными идеалами не имеющих». Усі діячі українського національно-визвольного руху і культурного відродження, від І. Мазепи, кирило-мефодіївців і до М. Грушевського — «антигосударственники». Для П. Мілюкова «украинское движение — глубоко демократично». Виступ першого підтримали публічно лише 4 депутати. У виступах інших депутатів з України (за винятком депутата-селянина з Харківщини та чорносотенця А. Савенка), Грузії, Петербурга, Тобольської губернії, області Війська Донського різко засуджувалася традиційна шовіністична політика царату щодо України та інших національних окраїн Росії, формулювались конкретні вимоги і пропозиції її припинення, віддавалась глибока шана Т. Шевченку й українській культурі. Запит 36 депутатів трудової групи Дума прийняла, інші — відхилила право-октябристською більшістю.

Демократично налаштовані депутати з України в основному підтримували законопроекти і законодавчі пропозиції кадетів і прогресистів¹. Проте, як і Дума попереднього скликання, Дума четвертого скликання була завалена безліччю другорядних, дрібних законопроектів, що відволікало депутатів від законодавчого розв'язання нагальних соціально-політичних проблем².

Дума четвертого скликання працювала в умовах наростання революційної кризи, протистояння правих партій і російських націоналістів, що посилили своє представництво з Думи третього скликання, — з одного боку; та лівої опозиції, яка розширювала свою позапарламентську діяльність, вела підготовку революції, — з другого. Все це звужувало правове поле російського лібералізму, конституціоналізму, а врешті-решт і парламентаризму. Як писав відомий радянський історик А. Аврех, робота IV Думи характеризувалась атмосферою песимізму і невір'я у можливість змінити хід справ³. Це була остання можливість перевести революційну кризу у річище конституційних реформ на початку війни. Як говорив з думської трибуни депутат з Полтавщини Г. Капніст, хвороба названа (безсилля влади, втрата нею народного довір'я. — В. Є.), лікар — лише Державна дума⁴. Проте хвороба продов-

¹ Див.: Государственная дума. Стенографический отчет. Четвертый созыв. Сессия III. Заседание первое. — Пг., 1915. — Стб. 105–1074; Государственная дума. Стенографический отчет. Сессия IV. — Пг., 1916. — Стб. 67–126.

² Див.: Проекты законов, одобренные Государственной думой. Четвертый созыв. Сессия II. 1913–1914. Вып. 1. — Пг., 1914. — С. 7–34.

³ Див.: Аврех А. Я. Царизм и IV Дума. 1912–1914 гг. — М., 1981. — С. 285–286.

⁴ Див.: Государственная дума. Стенографический отчет. Сессия IV. — Стб. 120–126.

жувала прогресувати. Заклики кадетів, прогресистів, трудовиків, соціал-демократів щодо розв'язання кричущих проблем, розвитку національних автономій, самоврядування, продовження земельної реформи, започаткованої П. Столипіним, та виправлення її недоліків виявилися марними.

У роки Першої світової війни робота Думи неодноразово переривалася і фактично мало впливала на хід справ¹. Остання сесія Думи четвертого скликання відбулася у лютому 1917 р., хоча сама Дума продовжувала існувати. З початку Лютневої революції 27 лютого було утворено Тимчасовий комітет Державної думи, який наступного місяця сформував Тимчасовий уряд. У зв'язку з початком виборів до Установчих зборів 6 жовтня 1917 р. він розпустив Державну думу.

Отже, депутати від українських губерній і міст брали активну участь у роботі Державної думи Російської імперії на всіх стадіях законодавчого процесу, вироблення парламентської процедури, мали справу з реальною практикою парламентаризму. Участь у її роботі дала змогу заявити про наболілі національні й соціальні проблеми українства, на державному рівні привернути не тільки загальноросійську, а й міжнародну увагу до вирішення українського питання.

Надійшла до редколегії 06.02.06

Д. Селіхов, кандидат юридичних наук
(Полтавський факультет НЮА України)

Особливості правового статусу губерній Лівобережної України та його відображення в законодавчих актах другої половини XIX — початку XX століття

Після ліквідації наприкінці XVIII ст. автономного устрою Гетьманщини і утворення на її території Полтавської і Чернігівської губерній особливості правового регулювання цивільних відносин у згаданих адміністративних одиницях Лівобережної України продовжували зберігатися по суті до самого краху Російської імперії. На початку XIX ст., наприклад, існувало кодифіковане джерело норм цивільного права, відоме в історії як «Зібрання малоросійських прав» (1807 р.), а також «Звід

¹ Див.: Государственная дума. Стенографический отчет. Сессия IV. – Стб. 1205–5813.